

УДК 81.0

Бакирова Г.К.*фил.и.к., доцент. Б.Осмонов атындагы ЖАМУ***Бакирова Г.К.***к.ф.н., доцент. ЖАГУ**им. Б.Осмонова.***Bakirova G.K.***can. of phil. sc., dotsent.**JASU nam. aft. B.Osmonov***Молдоназарова А.Т.***магистрант***Moldonazarova A.T.***undergraduate*

КӨЧМӨН ТУРМУШКА БАЙЛАНЫШТУУ АЙТЫЛГАН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация. Макалада кыргыз элинин байыртадан берки дүйнөтаанымында калыптангып, бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда сакталып калган тилдик каражаттардын маанисинин тереңдиги, алар көчмөн элдин таанып билүүсүнүн улуулуғунун далили экендиги, көчмөн элдердин бири болгон кыргыз элинин этномаданий, руханий дөөлөттөрүнүн үлгүсү катары тилде колдонулуп келе жаткан менталдык фразеологизмдер, алардын этимологиясы жөнүндө тил илиминде орун алган илимий-теориялык пикирлер жөнүндө сөз болот. Көчмөн элдердин негизги кесиби мал чарбачылык болгондуктан, кыргыз тилинде көчүп-конууда улоо, унаа катары пайдаланылган мал жандыктарына байланыштуу айтылып калган фразеологизмдердин чыгыш теги жөнүндө кызыктуу маалыматтар берилет. Кыргыз элинин байыртадан берки ыймандуулукту, нарктуулукту, ынтымактуулукту, так-калыстыкты сактоо принциптеринин жана көчмөндүк дүйнөтаанымдын негизинде турмуштан алган байкоо, тажрыйбаларына ылайык калыптанган каада-салт, үрп-адатка, ченем, өлчөм түшүнүктөрүнө байланыштуу айтылып калган фразеологизмдердин кыргыз тилинин материалдарында арбын экендиги мисалдар менен далилденет. Элдик оозеки чыгармаларда, жазма адабиятта жана оозеки сүйлөшүү кебинде активдүү колдонулуп, угарманга же окурманга айтылуучу ойдун ар түрдүү жактарын таамай, элестүү, таасирдүү жеткирүүчү каражат болгон фразеологизмдердин этимологиясын иликтөө фразеология илиминдеги орчундуу маселелердин бири экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: Дүйнө тааным, көчмөн элдин таанып билүүсү, этномаданий, руханий дөөлөттөр, менталдык фразеологизмдер, фразеологизмдердин этимологиясы, мал чарбачылык, улоо, унаа, ыймандуулукту, нарктуулукту, ынтымактуулукту, калыстыкты сактоо принциптери, каада-салт, үрп-адат, ченем, өлчөм түшүнүктөрү, элдик оозеки чыгармалар, жазма адабият, оозеки сүйлөшүү кеби, фразеологизмдер - ойду таамай, элестүү, таасирдүү жеткирүүчү каражат.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА СВЯЗАННЫЕ С КОЧЕВОЙ ЖИЗНЬЮ

Аннотация. В статье говорится издревле сформировавшиеся картина мира кыргызского народа, глубина значений языковых средств в речи народа, сохранившийся до нынешнего дня, о том, что они являются доказательством величия миропониманий кочевников, ментальные фразеологизмы, как образец этнокультуры, духовных ценностей, использовавшийся в языке кыргызского народа, которые являются одним из кочевников. Так как скотоводство является основной профессией кочевников даны интересные сведения, примеры, этимологии фразеологизмов о животных, использовавших как транспортного средства, рабочих лошади в переселении кочевой жизни кыргызского народа. Даются краткие сведения об особенностях мировоззрений обычаев, традиций, духовных богатств, быта кыргызского народа. Также отмечается, что в кыргызском языке фразеологизмы появились в результате описаний различных жизненных явлений, народных событий, профессиональных наблюдений, опыта. В статье отмечено, что исследование этимологии фразеологизмов является одним из основных проблем науки. Активно используя в устно-народном творчестве, истории литературы, устно-разговорной речи фразеологизмы являются основным средством выражающие основную мысль точно, метко и доводящие читателю, слушателю.

Ключевые слова: Мироззрение, мироззрение кочевников, этнокультура, культурное богатство, ментальные фразеологизмы, этимология фразеологизмов, животноводство, верхом, транспорт, принципы сохранения целомудрия, справедливости, гармония и такта, обычай, традиция, мера, концепция измерения, фольклор, письменная литература, устная речь, фразеологизмы – это устойчивое сочетание слов, которые придают языку яркую эмоциональную окраску.

PHRASEOLOGICAL IDIOMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE RELATED TO NOMADIC LIFE

Abstract. This article deals with the world view of ancient Kyrgyz people, the deep meaning of folk language devices kept until nowadays, the prove of nomad peoples cognition value, nomad Kyrgyz peoples ethnic culture, as spiritual value examples used in mental phraseological words about their etymology and views in Linguistics. As cattle-breeding was nomadic peoples main profession, the phraseological words etymology were considered in this article. Furthermore, ancient Kyrgyz peoples principles of keeping humanity, values, friendship, justice and phraseological words about customs and traditions were proved with clear examples. The relevance of this article is to search the ancient nomadic Kyrgyz peoples phraseological words.

Key words: World view, nomad peoples cognition, ethnocultural and spiritual values, mental phraseological words, phraseological etymology, cattle-breeding, hunting, transportation, humanity, friendship, keeping justice principles, customs, traditions, measure concepts, folklore, literature, conversation, phraseology-interpretation of thoughts.

Кыргыз элинин байыртадан берки дүйнөтанымында калыптанып, бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда сакталып келе жаткан тилдик каражаттардын мааниси терең. Алар көчмөн элдин таанып билүүсүнүн улуулугунун далили болуп эсептелет. Көчмөн элдердин бири болгон кыргыз элинин этномаданий, руханий дөөлөттөрүнүн үлгүсү катары тилде колдонулуп келе жаткан менталдык фра-

зеологизмдер, алардын этимологиясы жөнүндө кыргыз тилинин фразеологиясында орун алган илимий-теориялык пикирлер арбын.

Тилде даяр материал катары колдонулуп, сүйлөмдөгү ойдун жеткиликтүү берилишине, кептин так-таамай болуп, таасирдүүлүгүнүн артышына чоң салым кошкон тилдик бирдиктердин бири – фразеологизмдер. Сүйлөмдө кайсы бир ойго шайкеш келген фразеологизмди катыштырып айтуу, ал аркылуу түшүндүрүү алда канча жугумдуу болот.

Тилчи-окумуштуу С.Ибрагимов белгилегендей: “Элдик аң-сезимдин стереотиби катарында макал-ылакаптар маданияттын жана менталитеттин күчтүү жана баалуу булагы болуп саналгандай” [1: 71] фразеологизмдер да жалпы элдик маданий жетишкендиктердин булагы боло алат. Анткени фразеологизмдерден дүйнөнүн, коомдун, адамзаттын турмуштиричилигинин бардык көрүнүштөрүн көрүүгө болот.

Фразеологизмдер объективдүү дүйнөнү сөз сыяктуу чагылдырышында кайманалуулук болгондуктан, угуучулар аны көпчүлүк учурда акыл сересинен өткөрүп, түшүнүп, анан баамдайт. Ошондуктан орус окумуштуулары М.М.Копыленко, З.Д.Поповалар: “Фразеологиялык бирдиктер нерсени атоо үчүн эмес, ага баа берүү үчүн кызмат кылат. Фразеологизм ой жүгүртүүнүн каражаты, аң-сезимдин квалификативдик баа берүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы,” – деп белгилешкен [3:18]. Мына ушул көрүнүшү менен фразеологизмдер чагылдырган объективдүү дүйнө адамдын эсинде бекем сакталып, маани-мазмуну эстен чыккыс деңгээлде түшүнүктүү болот.

Тарыхчылардын айтымында: “Көчмөндүк, номадизм (грек тилинде *nomas, nomados* – көчүү, көчүп жүрүүчү) – калк тиричилигинин малчылык менен

байланышкан турмуш образынын өзгөчө формасы. Отурукташпаган, бир жерден экинчи жерге көчүп жүргөн элдин турмушу. Б.з.ч. экинчи миң жылдыктын аягы биринчи миң жылдыктын башында эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн натыйжасында Евразиянын тоолуу, талаа жерлеринде жашаган уруулардын көчмөн малчылыкка өтүшүнө байланыштуу көчмөндүк пайда болгон” [6]. “Малды жайытта багуу көчмөн мал чарбачылыкка өтүүнүн эң зарыл этабы болгон. Бул этап көчмөндөрдүн дыйкандардан бөлүнүү этабы, эмгектин биринчи коомдук бөлүнүшүнүн башталышы болуп саналат” [4: 18]. “Ар бир адам айлана-чөйрөнү таанып жатып, өзүнүн билимин тилдин лексикалык системасында чагылдырат,” [1:19] – деп белгиленгендей, көчмөн элдердин негизги кесиби мал чарбачылык болгондуктан, кыргыз тилинде көчүп-конууда улоо, унаа катары пайдаланылган мал жандыктарына байланыштуу айтылып калган фразеологизмдердин чыгыш теги кызыктуу маалыматтарды берет.

Кыргыз эли кылымдардан бери көчмөн турмуш шарттарын баштан кечирип, көчмөндүк салтын сактап, отурукташууга, активдүү соода-сатыктарга, шаар-кыштак турмуш шарттарына кечирээк көнгөн калк болуп саналат. Кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашындагы, элдик билимдериндеги, үрп-адат, каада-салттарындагы, жөрөлгөлөрүндөгү, мамилелериндеги өзгөчөлүктөр алардын тилиндеги фразеологизмдерге сиңирилген.

Тилдик башка бирдиктердей эле көчмөн турмушту, көчүп-конуп жүрүүгө, мал чарбачылыгына негизделген жашоо шарттарга байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер кыргыз тилинин фразеологиялык корунан арбын жолугарын далилдеген материалдарды Х.Карасаевдин эмгектеринен [2] кездештирүүгө болот. Мисалы, *атка жеңил тайга чак; ат жалын тартуу; ат жалына казан асуу; ат кара тил болгондо; ат тезегин кургатпоо; аттын*

кулагы менен тең ойноо; ат үстүнөн мамиле кылуу; бээ саам; жайыты кеңүү; жолуна чылбыр таштоо; итке минип калуу; иттин үнү угулган жер; камчыга сап болор, карышкырга кой кайтартуу; ооздугу жок аттай, коендун жатагына чейин билүү, аттын кашкасындай, аркан бою, иттен чыгаруу, кийиз тепкендей кылуу, эки тизгин, бир чылбыр сыяктуу фразеологизмдер көчмөн турмуштун шарттарында жаралып, жол жүрүү, унааларды же улоолорду пайдалануу, журт которуп отурукташуу сыяктуу байыркы турмуш-тиричиликти, көрүнүштөрдү чагылдырып турат. Кыргыз тилинин лексикасында мына ушул сыяктуу улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган менталдык-фразеологизмдер арбын.

Кыргыз элинин көчүп-конуп жүрүү шарттарында жылкыга өзгөчө унаа, көлүк же улоо катары, жоого каршы чыкканда жоокердин жолдошу катары мамиле кылып, пайдалана билүүсү башка элдерден айырмаланып турат. *Ат жалын тартып, атка жеңил, тайга чак* [5:56] өңдүү фразеологизмдер кыргыз элинин балдарды жаш кезинен баштап эле ат мингенге, аны багууга, ат үстүндө ойноого үйрөтө баштагандыгынан кабар берет. Натыйжада, *“ат жалын тартып”* чоңоюп, *“аттын кулагы менен тең ойногон”*, *“атка жеңил, тайга чак”* болгон чабандестер тарбияланган.

Көчмөн калктын жашоо-тиричилиги дайыма жол жүрүү менен өтөт. Көчкөндө адашпастан жол жүрүп, жолду арбытып, отурукташа турган конушка жетет. Жолдон адашуу, жолдон чыгып кетүү беттеген жакка жетүүгө кедерги болгон көрүнүш экендигин андап билген элдин оозунан *жолдон чыгуу* [5:176] деген фразеологизм жаралып, ал жөн гана баскан жолунан адашып калуу эмес, *“түз жүргөн багытынан, көз карашынан адашуу”* сыяктуу өтмө, кыйытма маанилерди туюндуруп калган.

Көчмөн турмушка байланыштуу айтылып калган айрым фразеологизмдердин

чыгыш тегине тилчи-окумуштуу Р.Эгембердиев [7] өз эмгектеринде кайрылган. Маселен, *баш бербөө* [7:99] деген фразеологизм *“тил албоо”*, *“моюн сунбоо”*, *“айтканга көнбөө”*, *“каршы туруу”* маанилерин туюндурат. Ал мал чарбачылыгында башы байланбаган, же жетекте баш бербей калган жандыктардын мүнөзүнө карата айтылып калган. Ал эми *камчы салдырбаган* фразеологизми чыйрак, тың, жөндөмдүү адамга карата айтылат. Көчмөн турмушта каалаган жерге жетүү аттын басыгына байланыштуу. Басыгы начар атка улум-улам камчы салып, көздөгөн жерге тез жетүү аракетин болсо, ылдам жүргөн ат камчы салдырбастан эле тез басат. Ошого байланыштуу ишти айттырбай эле аткарган элпек, тың адамдардын сапатын сыпаттап берүү үчүн аталган фразеологизм колдонулуп калган.

Кыргыз элинин байыртадан берки ыймандуулукту, нарктуулукту, ынтымактуулукту, калыстыкты сактоо принциптеринин жана көчмөндүк дүйнөтаанымдын негизинде турмуштан алган байкоо, тажрыйбаларына ылайык калыптанган каада-салт, үрп-адатка, ченем, өлчөм түшүнүктөрүнө байланыштуу айтылган фразеологизмдер да кыргыз тилинин материалдарынан кездешет. Маселен, көчмөн турмуштун шарттарында тиричилик өткөрүү, карым-катыш жасоо, мамилелешүү түшүнүктөрүн чагылдырган *итке минүү* [5:212] деген фразеологизм *“жакыр, кедей”* маанисин туюндурат. Көчүп-конууда, бири-бири менен болгон катташууда жакыр жашагандар унаа катары өгүздү пайдаланышып, үй мүлктөрүн уйга, топозго, эшекке жүктөшкөн. Бул фразеологизм адамдын колунда унаасы гана эмес, малы да жок, абдан жакыр экендигин күчөтүп айтуу үчүн көркөм каражат катары колдонулган. Ал эми *күлү додо болбогон* [5:337] сөз тизмеги бир жерде туруктуу жашабай, иштебей орун которуп жүргөн адамдарга карата айтылат. Элибиз көчмөн турмушта жашаган кезде жана андан кийин жайлоого чыккан учурда да жаккан оттун

күлүн туш келди таштай бербеген. Аны дайыма бир жерге төгүп, ал жер “күл дөбө” деп аталган. Ким конушта көпкө жашаса, төккөн күлү додо болуп, дөбөгө айланат. Ал эми тез-тез журт которуп, көчүп-конуп жүргөндөрдүн күлү додо болгон эмес. Ошондуктан бул фразеологизм азыркы учурда бир жумушта көпкө отурбай, кызмат ордун которо бергендерге карата колдонулат. *Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп коюп* [7:249] сөз тизмеги тымызын бирөөгө жамандык же кыянаттык кылган адамга карата айтылат. Кыргыз элинин көчмөн турмушунда кымыз куюлган чанач териден жасалгандыктан, анын бучкактарын жылчыксыз кылып байлоо үчүн кыл аралаштырылып эшилген жип же жылкынын куйругунан алынган кыл менен бекем буулат. Ушундай жол менен бекем бүтүрүлгөн иш маанилик жактан оошуп, айрым адардардын башкаларга байкатпай бүткөрүп койгон иштерин туюндурууга пайдаланылат.

От алышпай калуу [5:394] ынтымагы кетүүнү, карым-катыштын бузулгандыгын туюндурат. Мурунку көчмөн турмушта жашашкан эл азыркыдай ширеңке жок болгондуктан, от өчүп калбаш үчүн өсүмдүктөрдүн дүмүрлөрүн оттун коруна көөмп коюшкан. Оту өчүп калган башка үй-бүлөлөр алардан от алышып, отун тутандырышкан. Эгер коңшулар өз ара араздашып калса, бири-биринен от сурай албай, от алышпай калышкан. Бул алардын ортосундагы мамилелердин бузулгандыгын билдирип, “от алышпай калган” деген фразеологизм келип чыккан. *Өз киндигин өзү кесүү* [7] фразеологизми “ишти өз күчү менен бүтүрүү” маанисин билдирет. Көчмөн турмуш мезгилинде ай-күнүнө жеткен аялдардын төрөтү башталса, аял өз киндигин өзү кескен жагдайлар болгон. *Үзөңгүдөн бут таяу* [7] “бийликтен ажыроо”, “кызматтан кетүү” маанисин туюндурган менен, көчмөн турмуштагы жоокерчилик заманда чабыштарда жоодон жаракат алгандар ат үстүнөн жерге кулап, үзөңгүдөн бут тайып, жер жазданышкан

көрүнүштөргө байланыштуу. Мына ушундай жагдайлар маанилик жактан жылышып, азыркы учурда бийликтен, мансаптан ажырап, иши начарлай баштаган адамдарга карата айтылат. *Чырагына май тамуу* “иши оңолуу”, “оңу келе калуу”, “табасы кануу” маанилерин туюндурушу көчмөн турмуштагы таш чырактардын пайдаланылышына байланыштуу. Ал үчүн таштын ортосуна май куюлуп, ага эшилген билик салынып, бир учун күйгүзүп, анын жарыгын пайдаланышкан да, өчүп баратканда май тамчылатып турушкан. Ошол таш чырактагы майдын жарык беришине байланышкан маани сакталып, ал бүгүнкү күндө фразеологизм катары колдонулуп келе жатат.

Кыргыз элинин байыртадан берки дүйнө таануусуна, элдик билимдерине, ишенимдерине байланыштуу аралыкты, убакытты өлчөө түшүнүктөрүн чагылдырган фразеологизмдер да бар. Маселен, *жердин жети түбүндө, ит өлгөн жер, кулак угуп, көз көргүс* деген сыяктуу фразеологизмдер аралыкты белгилөөдө колдонулган. Эл ичинде акылдуу ит үйдөн алыс барып өлөрү айтылып, “жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт” деген сөз бар. Демек, ит өлгөн жер – абдан алыс жер. Алыс жактан үн угулса, анда аралык анча алыс эмес. Көзгө көрүнгөн жер канчалык алыс болсо деле, өтө ыраак эмес экендиги белгилүү. Ошондуктан ар кандай аралыкты өзгөчө туюндуруу үчүн ушул сыяктуу фразеологизмдер пайда болгон.

Жаа бою качуу “кепке-сөзгө келбөө”, “качуу” маанилерин туюндурат. Мында жаа атылган жер менен жебе жеткен жердин аралыгын айтуу менен, бирөөнүн өзүнө жакпаган иштен алыс болуу аракети туюндурулган. *Иттин үнү угулган жер* [5:214] деген фразеологизмде аралык өлчөмүнүн белгилүү үзүлүшү айтылат. Ошентип, үй айбандарына байланыштуу, жашоого, көчүп жүрүүгө байланышкан элдик билимдер, мамилелер кыргыз элинин улуттук эстутумунда когнитивдик элемент катары жашайт.

Ат тезегин кургатпоо, ат чабым, аш бышым, бээ саам, аркан бою, узун жолду кыскартуу [2] өндүү фразеологизмдердин да туюндурган маанилери кыргыз элинин көчмөн турмуш шарттарында убакытты, мезгилди, аралыкты баамдап билген элдик билимдеринен кабар берет.

Тилдеги кол өнөрчүлүккө байланыштуу айтылган фразеологизмдердин чыгыш теги да көчмөн турмуш мезгилине туура келет. Маселен, *ала жипти аттабаган* [5:38] деген фразеологизм мал байлай турган жана көчүп-конгондо жүгүн танган буюм катары ак, кара жүндөн чыйратылып эшилген жипке байланыштуу айтылса, *жабылуу кара инген* [7:229] фразеологизми оор басырыктуу, акылдуу аялдарга карата колдонулганы менен, төркүнү унаа катары, көчкөндө жүк ташууга пайдаланылган төө жандыгына барып такалат. Ал көчмөн турмушта каракчылардын кол салуусунан сактануу үчүн баалуу буюмдарын кара ингенге жүктөп, эски кийиздер менен жабуулап коюшкан окуяларга байланыштуу. Көч ичиндеги кара ингендин байкалбаган жогорку баасын билдирген маани барабара адамдарга, мыкты сапаты менен айырмаланган аялдарга карата колдонулуп калган. *Шоона эше албоо* фразеологизми [7:310] “эч нерсеге жарабоо”, “башкаларга тең келе албоо”, “начар” деген маанилерди туюндурат. Көчмөн турмушта жана андан кийинки учурда деле жиптин ордуна шоона эшилип, аны кап, куржун, шалча тигүүгө пайдаланышкан. Аялдардын жипти эшип жасоо эптүүлүгүнө карап, кол ишине канчалык жөндөмдүү экендиги бааланган. Ошондуктан ишке эби жок, башкалар жасаган ишти жасай албаган адам *шоона эше албайт* деген фразеологизм аркылуу сыпатталып айтылган.

Кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин чыгыш теги көчмөндөр

Адабияттар

1. *Ибрагимов С.* Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. Тарыхы жана теориялык негиздери. - Б., 2004. – 118 б.

оюндарына байланыштуу. Маселен, *жаасы катуу* көчмөндөр оюндарынын бир түрү болгон жаа атууга байланыштуу айтылып, айтканынан кайтпаган, катаал адамга карата колдонулат. Анткени жаанын серпкичи канчалык катуу болсо, жебе ошончолук алыска учуп, аңчылыкта жаныбардын денесине терең сайылып жарадар кылган. *Чүкөсү алчы туруу* [5:484] “иши оңунан чыгуу” маанисин туюндуруп, анын теги да көчмөндөр оюнуна байланыштуу айтылган. Чүкө оюндарында чүкөсү же сакасы алчы конуп турса, анын ээси чүкө атууну биринчи баштайт, же сакасы тийген чүкөлөрдү утуп алат. Ал эми *ат чабым* фразеологизминин бир топ алыстагы аралыкты туюндурушу көчмөндөр оюнунун бир түрү болгон ат чабышка байланыштуу. Анткени оюнга байге коюлуп, күлүктөрдү жарышка кое берчү аралык алыс болот.

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде элдин жашоосунун мал менен тыгыз байланышта болуп келгендиги, элдик билимдердин мал, көчмөн турмуш, жоокерчилик заман менен байланышта жүргөндүгү байкалып, фразеологизмдерде көчүп-конууга, мал чарбачылыгына тиешелүү сөздөр активдүү катышат. Демек, мындан фразеологизмдер аркылуу өткөн замандардагы көчмөн турмуш, көчүп-конуп жашоо шарттары, дайыма улоо менен жүрүү аркылуу дүйнөгө болгон көз караштын географиялык жактан бир топ кеңири алкакты чагылдыргандыгы байкалат. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларда, жазма адабиятта жана оозеки сүйлөшүү кебинде активдүү колдонулуп, угарманга же окурманга айтылуучу ойдун ар түрдүү жактарын таамай, элестүү, таасирдүү жеткирүүчү каражат болгон фразеологизмдердин этимологиясын иликтөө фразеология илиминдеги орчундуу маселелердин бири экендигин белгилөөгө болот.

2. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр. 1-2-китеп. – Ф.:Кыргызстан, 1982, 1987. – 344 б
3. *Копыленко М.М., Попова З.Д.* Очерки по общей фразеологии. – В.: ИВУ, 1989. – 190 б.
4. КСИЭ. 26-чыгарылыш. – Ф., 1957.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.
6. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия. 4-том. Б.:Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012. – 832 б.
7. *Эгембердиев Р.* Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). – Б.:Туар, 2016. – 336 б.